

УДК: 82'04 (4) – 36.09

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СЮЖЕТНИХ АЛГОРИТМІВ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ЖАНРАХ “НИЗОВОЇ” ЛІТЕРАТУРИ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Сидоренко О.В.

Актуальність. Кожний різновид літератури наділений цілим спектром провідних жанротворчих атрибутів, які утворюють так звану жанрову матрицю, що є “внутрішньою нормою кожного з жанрів, ... зумовлює їх доцентрову стабільність...” [1, с.199]. Дослідження атрибутивних ознак дозволяє якнайглибше пізнати сутність будь-якого жанру, прослідкувати його ідеологію, з'ясувати специфіку національних модифікацій і виокремити основні етапи формування жанрового канону та шляхи його подальшої еволюції.

Вступ до проблеми. До числа жанрових феноменів, іманентні властивості і художня структура яких все ще залишаються маловивченими, можна віднести малі епічні форми комічної орієнтації, що народилися в лоні західноєвропейських літератур середньовіччя і сягали апогею в добу Відродження. Оригінальні за ідейно-змістовим звучанням і досить цікаві в аспекті формування жанрової модальності французькі фаблію, німецькі шванки і англійські джести тривалий час привертали увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Так, звертають на себе увагу ґрунтовні праці таких дослідників, як А.Михайлова [2], Е.Штраснера [7], М.Реутіна [4], М.Шлаух [8], Н.Торкут [5].

Однак, попри всезростаючий інтерес до жанрової парадигми “низової” літератури, на сьогодні допоки ще не існує цілісного порівняльного дослідження, а отже, аналітичний потенціал компаративістичного підходу щодо цього художнього явища залишається майже нереалізованим. Втім, зважаючи на різночасові рамки становлення і функціонування таких жанрів, як французькі фаблію, німецькі шванки, англійські джести, а також національні особливості суспільно-ментальної картини світу, порівняльний аналіз бачиться дієвим механізмом у всебічному осягненні специфіки означених літературних утворень, зокрема при дослідженні їх жанрової матриці. У зв'язку з цим у даній розвідці поставлено за мету прослідкувати крізь призму компаративного аналізу низку найбільш використовуваних сюжетних алгоритмів, тобто своєрідного наперед визначеного розгортання сюжетної канви.

Варто зауважити, що класифікаційний поділ за сюжетними алгоритмами, на відміну від простішого поділу за сюжетами, зумовлений позицією визначного російського дослідника фольклористики В.Проппа. Вчений у своїх роботах піддавав критиці спроби класифікації сюжетів чарівної казки – генетичної предтечі жанрів міської “низової” літератури, – оскільки передбачав “невитриманість основного принципу розподілу” [4, с.15]. Думається, що така “невитриманість” цілком характерна і для аналізованих жанрів і зумовлена вона реалізацією в конкретному сюжеті певної суми мотивів, із яких кожний, будучи взятим окремо, може використовуватися у іншому сюжеті. Таким чином, аби уникнути таких непорозумінь, В.Пропп вдався до детального вивчення внутрішньої сутності чарівної казки, виокремивши трьохчленну сюжетну схему, яка згодом була визнана наджанровою чи-то універсальною.

Такий сюжетний шаблон у різних жанрах проявляється по-різному. Так, наприклад, “у новелах і подібних їм жанрах... дії героїв позитивно значимі і успішні. Так, у фіналі більшості

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СЮЖЕТНИХ АЛГОРИТМІВ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ЖАНРАХ “НИЗОВОЇ” ЛІТЕРАТУРИ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ

новел Відродження... торжествують люди спритні і хитрі, активні і енергійні – ті, хто хоче і вміє добиватися своєї мети, брати верх, долати суперників і противників” [7, с.385]. Безперечно, дане висловлювання стосується і передновелістичних жанрів пізнього Середньовіччя та раннього Відродження. Однак акцентування уваги лише на кінцевому моменті реалізації сюжету виявляється неповним, оскільки не менш важливим є з'ясування вихідної ситуації-першопричини. Власне вивчення сюжетних алгоритмів і передбачає з'ясування причинно-наслідкового ланцюжка розгортання сюжетної схеми. Повернувшись до фундаментальної роботи В.Проппа “Морфологія казки”, зазначимо, що дослідник пов'язував перебіг усіх подій даного різновиду казки із відсутністю бажаного або ж із так званою “нестачею”.

Типологічна схожість чарівної казки із жанровими різновидами “низової” літератури до певної міри пояснює у французьких фаблію, німецьких шванках і англійських джестях наявність значного відсотку саме вихідної функції нестачі чогось і його набування шляхом реалізації шахрайсько-трікстерської природи головного героя. Зокрема, у фаблію, тематика яких зазвичай тяжіє до інтимно-приватної сфери буття, основним об'єктом нестачі є, як правило, відсутність взаємного почуття або ж прагнення до тілесного задоволення. Саме цей сюжетний алгоритм присутній у фаблію на так звану “високу” тему, тобто у творах, події яких здебільшого протікають у рицарському замку, серед аристократичних героїв, котрі за походженням є царями, рицарями, пажамі. Для даного національного різновиду характерним є те, що в силу вже зазначеної “аристократичності” у цих фаблію щаслива розв'язка – здобування бажаного – досягається не завжди за рахунок залучення своєї активності і енергійності, хитрощів і обману. Так, у творі “Про те, як паж Гільом отримав сокола” герой домагається взаємності своєї господині лише завдяки настирливості та категоричності у реалізації власних задумів. Розважальність же досягається самою казусною ситуацією, що завершується досягненням героєм своєї мети.

Зустрічаються твори, у яких алгоритм “набування” чогось завершується не завдяки дієвим інтенціям героїв, а через випадковий збіг обставин. Наприклад, у фаблію “Про сірого в яблуках коня” герой, втративши останню надію одружитися зі своєю коханою, домагається бажаного, чому посприяв випадок: господарем коня, на якому з примусу їхала до вінця дівчина, був головний персонаж, тому, відчувши, що ним ніхто не керує, кінь повертає до рідної стайні. Така винятковість французького жанру зумовлена, гадається, амбівалентною читачською аудиторією, представленою не лише вихідцями із соціальних низів, котрі займали активні життєві позиції, а й представниками еліти, які мусили діяти за прийнятим етикетом замість того щоб відстоювати бажане.

У творах із “низовою” тематикою можна спостерігати антинонімічний характер реалізації алгоритму. Так, у фаблію “Титам” першопричиною набування виявляється бідність героїв-простолюднів, подолати яку, бодай тимчасово, можна здобувши харчі крадіжкою, успішна реалізація якої можлива завдяки “позитивно значимим” рисам: пронириливості, хитрості, гумористичному сприйняттю житейських негараздів. Із цих двох різновидів сюжетних алгоритмів, притаманних цьому жанрові, найпродуктивнішою для реалізації жанрової ідеології хронологічно віддаленішого іншого національного жанру “низової” літератури – німецького шванку – є друга сюжетна схема, тобто набування продуктів споживання, покращення свого матеріального становища.

Особливо яскраво, соціально детермінованою є історія “Як Уленшпігель в місті Штрассфурді обдурив пекаря на цілий мішок із хлібом і відніс хліб додому своїй матері”, в ній хоча б побіжно змальовується важка доля простого німецького народу. Звісно, що в силу розважально-комічної специфіки народної книги про Тіля Уленшпігеля соціальні негаразди не могли знайти більшого відображення. Отже, в даному шванку герой завдяки вдалому обману бодай тимчасово рятує себе і матір від голоду. Зауважимо, що це практично єдиний шванк, де за нестачею/здобуванням прослідковується важка соціальна картина суспільного життя. У всіх інших складових оповідках народної книги вона повністю підпорядкована розважальному началу.

Адекватним аналізованому алгоритму нестачі чогось є відстоювання вже здобутого, особливо яскравим підтвердженням цьому є вміщений на сторінках “Кумедних оповідань майстра Скелтона...” джест “Як Скелтон, повернувшись від священика, прочитав проповідь”. Герой історії на момент розгортання сюжетної лінії вже має бажане: люблячу жінку, дитину. Однак головний персонаж змушений відстоювати це через суспільно-дієвий закон целібату.

Сюжетний алгоритм нестачі/набування чогось бажаного в окремих зразках “низової” літератури перегукується з наступним – алгоритмом прямого розуміння переносного значення. Типовою ця схема є для німецьких шванків про Тіля Уленшпігеля, об’єднаних у виробничий цикл, адже практично у всіх цих історіях герой виконує завдання точно так, як чує: шие вовків замість шуб, варить собаку Хмеля замість трави хмелю та ін. Тіль знає і користується і професійною лексикою, і комічно-пародійною її стороною, коли сприймає все в прямому значенні. За зауваженням М.Ю.Реутіна, в даних творах німецької “низової” літератури “в ході повісткування друга логіка перебиває першу і слово виявляє свою нову, несподівану іпостась” [5, с.72]. Таким чином, ситуація непорозуміння викликана свідомим порушенням загальноприйнятої мисленнєвої логіки. Мотивування сюжетних алгоритмів цих шванків, на думку М.Реутіна, спрямовує більше не на досягнення комічно-розважальної стихії, а стихії сатиричності, спрямованої на викриття суспільних негараздів. На відміну від попереднього алгоритму, домінуючою його функцією тут є функція нестачі.

Типовим як на сутнісно-функціональне призначення міської “низової” літератури є сюжетний алгоритм, мотиваційна реалізація якого пов’язана з досягненням власного задоволення. На відміну від інших сюжетних алгоритмів, у яких чітко прослідковується антиномічність персонажів (зокрема багатий – бідний, одружена жінка – неодружений коханець), у щойно зазначеному чітко визначеного розмежування персонажів провести не можна, оскільки трікстерсько-блазеньські вчинки головного героя можуть бути спрямовані як на рівного собі, так і вищого за соціальним станом антагоніста. Найбільша група творів, організованих за даним сюжетним алгоритмом, представлена в німецькій народній книзі (наприклад, шванки 92, 87, 86, 32, 11 тощо). Ймовірно, це пояснюється найбільшою закоріненістю німецької “низової” літератури в карнавальну культуру.

Чи не найпоширенішим у фабліо, шванках та джестах є алгоритм провчання когось. У силу хронологічно неоднорідного функціонування цей алгоритм у національних жанрах реалізується через різнохарактерні тематичні домінанти. Типові для фабліо тематичні варіації на тему кохання є характерними і для щойно зазначеної сюжетної схеми. Прикметно, що здійснення провчання у цій групі реалізується жіночими персонажами. Наприклад, у фабліо “Про жіночі коси” зрадлива дружина мстить позитивному у всіх відношеннях чоловікові за те, що одного разу він став на заваді її інтимній зустрічі з коханцем.

Відмінною є причина провчання у фабліо “Про вілана-лікаря”, “Кошіль розуму”, де позитивні жіночі персонажі за допомогою вдало організованих провчань домагаються сімейного затишку і щастя. Вельми цікаво оформлена функція провчання у фабліо “Про дитину, котра розтала на сонці”, де йдеться про те, як будучи довгий час відсутнім удома, герой після свого повернення зустрічає дружину з сином, котрий народився, за словами жінки, від сніжинки, що впала на її губи в той момент, коли вона думала про чоловіка. Мудрий чоловік провчив дружину в той же спосіб: роками виховуючи хлопчика як рідного, він одного разу бере його з собою, ніби для того щоб навчити своєму ремеслу, а насправді він продав дитину. Дружина ж задовольнилася поясненням, ніби їх син розтанув на сонці. По-перше, тут провчання-помста здійснюється чоловіком, по-друге, використовується фантастично-казковий елемент у цілком реалістичній оповідці, який, звісно, не береться на віру.

Таким чином, на відміну від попередніх фабліо тут акт помсти-провчання не прихований, цілком зрозумілий і дружині. До відкритого провчання вдається і герой шванків Тіль Уленшпігель, коли прагне поплатитися за приниження своєї гідності.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СЮЖЕТНИХ АЛГОРИТМІВ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ЖАНРАХ “НИЗОВОЇ” ЛІТЕРАТУРИ ПІЗЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Щодо визначення сюжетного алгоритму шванків виробничого циклу, то вони стоять дещо особібно, оскільки у них відбувається своєрідне накладання алгоритму провчання і прямого розуміння переносного значення. Однак все ж, думається, ці твори належать саме до першого сюжетного алгоритму, адже визначальним мотивуванням є саме прагнення провчити свого суперника, а досягається вже це усвідомленим порушенням усталеної, а відтак культурної, професійної лексики. Отже, правильне розуміння переносного значення в даних оповідках – це засіб досягнення кінцевої мети, передбаченої сюжетним алгоритмом. До цього сюжетного різновиду належать і шванки, у яких опонентом Тіля Уленшпігеля виступають церковнослужителі, в даному випадку ціла тематична група знаходить реалізацію в одному сюжетному алгоритмі. Як у шванках виробничого циклу, так і в антиклерикальних причина трікстерської витівки не вербалізується, вона детермінована тогочасною ситуацією і стає цілком очевидною з контексту.

Висновки. Отже, серед жанрів “низової” міської комічної літератури можна виокремити наступні типологічно-подібні сюжетні алгоритми: нестача/набування чогось, провчання/висміювання когось, реалізація вдалої витівки заради досягнення власного задоволення. Прикметно, що твори однієї тематичної групи не обов’язково належать до одного сюжетного алгоритму, не визначальною при цьому є і характеристика героя. Так, наділений рядом позитивних якостей (чесний, благородний, шанований усіма лицар) персонаж може бути як головним героєм розгортання сюжетної колізії, так і другорядним персонажем, підданим критиці. Як вже зазначалося при дослідженні тематичних детермінант, сюжетотворчими героями є наділені життєво вигідними рисами герої.

Сутність трікстерського імперативу і механізм його реалізації є домінуючим при формуванні і типологізації сюжетних алгоритмів. Щодо універсальної трьохчленної сюжетної схеми, виділеної В.Проппом, то вона, як бачимо, залишається дієюю і для комічних жанрів “низової” літератури, піддавшись лише незначній модифікації. Так, як свідчать проаналізовані сюжетні алгоритми, не завжди ситуація нестачі є вихідною: у ряді шванків, фаблію, джестів головний герой уже має в розпорядженні бажане, натомість він має захищати його від інших. Проте якщо в казках в усіх позитивно маркованих героїв у розпорядженні є чарівні засоби, появі яких передуює процес підготовки (випробування) героя перед отриманням такого засобу чи помічника, то в “низовій” літературі такими визначальними гарантими перемоги є культивовані даним різновидом літератури риси характеру, які і визначають характер діяльності герої.

Список літератури

1. Іванюк Б. Жанрова матриця / Лексикон порівняльного та загального літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С.199-200.
2. Михайлов А.Д. Старофранцузская городская повесть (фаблио) и вопросы специфики средневековой пародии и сатиры. – М.: Наука, 1986. – 348с.
3. Пропп В. Морфология сказки. Репринтное издание. – Л.: АКАДЕМІА, 1928. – 152с.
4. Реутин М.Ю. Народная культура Германии: Позднее средневековье и Возрождение. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. – 217с.
5. Торкут Н.М. Проблеми генези і структурування жанрової системи англійської прози пізнього Ренесансу (малі епічні форми та «література факту»). – Запоріжжя, 2000. – 406с.
6. Хализев В.Е. Сюжет // Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины/ Под ред. Л.В.Чернец. – М.: Высш. шк.; Издательский центр «Академия», 1999. – С.381-393.
7. Strassner E. Schwank. – Stuttgart, 1968. – 437p.
8. Schlauch M. Antecedents of the English Novel. 1400-1600. – L.: Oxford Univ. Press, 1963. – 392p.

Поступила до редакції 11.02.2005 р.